

Nemes Gábor

A *média*-jelenség : a sajtónyelv burjánzó szóösszetételei

I. A múlt század végétől kezdődően, az alapvető és rendszerező nyelvtanok megjelenése óta, nyelvészeink a szóalkotás legproduktívabb fajtájaként tartják számon a szóösszetételt. Szinte évtizedenként adtak jelt erről a folyamatról és mindannyiszor aggodalommal utaltak a jelenség egyre izmosodó és gyorsuló voltára.

A burjánzó szóösszetételek jelenségét már egy félévszázaddal ezelőtt szóvá tette LOVÁNYI Gyula¹. „Korunk az új fogalmaknak soha nem képzelt tömegével bővíti ismereteinket. Az új fogalmak új kifejezőt követelnek. Új elnevezéseket öt forrásból meríthetünk: az összetételből, a képzésből, a nyelvjárásokból, a régi nyelvből és a szófaragásból. De csak elméletben. Valójában a semmi képzetet nem kívánó, szinte számtanszerű összetételben meg képzésben merül ki, helyesebben satnyul el nyelvalkotó tehetségünk. ... A képzés és az összetétel egyedüli üdvözítőnek vélt módszere azt jelenti, hogy művelődésünknek az új elemek roppant tömegével bővülő fogalmi kincsét a szókincsnek alapjában változatlan állományával akarjuk kifejezni.” És íme a drámai kérdés és előrejelzés, mely választ vár a mától: „Vajon milyen lesz nyelvünk arculata négy-öt évtized múlva, ha a fogalmak szaporodása a mostani ütemben folytatódik, mi pedig megmaradunk az összetétel meg a képzés rendszerénél? A meddővé váló nyelv elveszti erejét, színét-fényét. Elkarsztosodik!”

A mai magyar sajtót olvasva és tanítva az első pillanatra feltűnik az összetett szavak gyakorisága. Ezt természetesnek kell vennünk, hiszen a nyelv természetéből következik, hogy a gazdasági, társadalmi, művelődési viszonyokat, továbbá az egyes tudományokat, szakmákat érintő változásokra a leggyorsabban a szó- és kifejezőkészlet reagál². Különösen szembeötlő az olyan összetételek sokasága, amelyekben két ragtalan-jeltelen szó kapcsolódik össze. E képződmények egyik fő inspirálója a napi politika. A politikai élet és az azt bemutató sajtó kölcsönösen gerjesztik egymást. Az aktuálpolitika eseményei, fontos döntései, fordulópontjai, megoldatlan problémái, visszavissza térő témái megjelennek a sajtóban sietős híradásként, egyéni hangú kommentárként vagy esetleg hatásvadászó szenzációként tálalva. Így a mindennapi politikai történések momentumai figyelemfelkeltő, szokatlan megfogalmazásban kerülnek az olvasó elé.

Az elmúlt éveknek, de főleg az utóbbinak, egyik központi kérdése volt a tömegkommunikációs eszközök demokratikus használatának és elosztásának törvényes szabályozása. Minthogy öt éve vajdó problémáról van szó, az újságoknak, melyek valóságos „szógyárakként” termelnek, nagy lehetőségük

adódott a *médiával* kapcsolatos legkülönbözőbb viszonylatok és körülmények gazdag kifejezésére. Így lett ez a szó sajtónyelvünk egyik rákszerűen burjánzó góca. Érdemes tanulmányozni ezt a részletet, mert általános érvényű tanulságokat nyújthat az egész tendenciájára. SZATHMÁRI István³ ezt mondja: a sajtónyelv tükré és formálója nyelvhasználatunknak, sőt nyelvi viselkedésünknek. Jelzi új nyelvi és stílusesszközök feltűnését, elterjedését, vagy éppen kiszorulását.

2. Vizsgáljuk meg először e nagy karriert befutó szó múltját. Többszörösen hátrányos helyzetből indul: idegen szó, a kezdeti *médium* alak sokféle jelentést hordoz. A ma elterjedt értelemben a hetvenes évek közepétől találjuk az első nyomokat. Ekkor még csak a harmadik jelentése a „közeg, közvetítő eszköz, hírközlő eszköz”⁴. Még a nyolcvanas évek elején is elsősorban a hipnotizálható személy képzetét kelti az olvasóban⁵. A robbanásszerű áttöréshez a történelemnek kellett közbelépnie, több körülmény egybeesésére volt szükség. A rendszerváltozás az érdeklődés középpontjába helyezte a tömegkommunikációs eszközöket és ezzel, azon nyomban, hatalmas igény támadt e hosszú és nehézkes kifejezés egyszerűsítésére. Így született újjá a klasszikus csengésű *médium*. Nem tudatos képzéssel jutottunk el a *média* ragozott alakhoz, hanem a szokásos szókölcsonzási úton; ebben a rövidített formában találtuk az amerikai és nyugat-európai nyelvhasználatban. A nyolcvanas évek végén könnyedén simulott bele nyelvünkbe és derekasan szolgálta a nemzeti médiumok körül évek óta zajló heves és időnként botránysos politikai csatározásokat. Divatszóvá lett. A máig sem megoldott problémának köszönhetően 1991-től tartja első helyét az *Édes Anyanyelvünkben* BALÁZS Géza által vezetett sajtónyelvi szó-toplistán. Rövid, néhány éves története alatt rendkívüli életképességről és produktivitásról tett bizonyosságot. Nap mint nap találkozhattunk vele. Csupán az elmúlt évben, főleg a *Magyar Nemzet*-et véve alapul, közel 100 különféle *média*-összetételre akadtam. Ha nem is kimerítő az adatgyűjtés, a rendszerezési és felosztási arányok jelzésértékűek.

3. A vizsgált példaanyagban tehát két önálló alakú és jelentésű tömorféma kapcsolódik egybe: tömeg + média → *tömegmédia*, média + harc → *médiaharc*. Ezek semmiképpen sem az ősi módon, lassú fejlődés által, a két alkotórész mondatbéli kapcsolatából alakulnak ki. Pont ellenkezőleg: a már létező összetételek mintájára tudatosan és gyorsan hozzák létre azok, akiknek gyorsan és hatásosan kell írniuk.

3.1. Az első szembetűnő tapasztalat a *média*-utótagú szókapcsolat csekély száma. Ebben az alárendelő szó szerkezeti viszonyban az előtag mond valamit az utótagról, minősíti azt. Úgy látszik, napjaink valósága erre nem nyújtott nagy lehetőséget és itt a szóalkotó fantázia sem működött termékenyen.

A hat előfordulásból egy a tiszta eset: a minőségjelzős *kismédia* ~ *nagymédia*. A *közmédia*, *telemédia* olyan összetétel, amelynek előtagja abban az alakjában vagy jelentésében, ahogyan itt szerepel, önálló szóként nem él és így szófajilag - noha leginkább melléknévi jellegű - pontosan nem határozható meg. A *köz* létezik ugyan, de némiképpen eltérő jelentésben és más szófajként. A *tele*: képzőszerű előtag. A *csúcsmédia* előtagja főnévi jelző. E szófaji sokszínűség (bizonytalanság) a jelzős összetett szavakénál sűrítettebb jelentéstartalmat hordoz. Felbontásuk bővebb értelmezést kíván: „közösségi média” ~ „közszolgálati média” ~ „a közösség médiája”, „televíziós média” ~ „a médiumok közül a televízió”, illetve „a legfontosabb média”. A *tömegmédia* szintaktikailag nem elemezhető pontosan, bár mondatértékű tartalom sűrítődik benne. KÁROLY Sándor⁶ transzformációs módszerével így vezethetjük le hipotetikusán a végső forma kialakulását:

kiinduló mondat: (a) tömegek tájékoztatását média szolgálja

szószerkezet: (a) tömegek tájékoztatását szolgáló média → *tömegmédia*

GÓSY Mária⁷ terminológiájával szerkezetkihagyó összetett szónak nevezhetjük ezt az alakot a szintagmaelőzmények tárgyias és melléknévi igeneves kiegészítéseinek elhagyása miatt. Végül pedig itt van a *multimédia*, mely nem a magyar nyelv terméke, ebben a formában vettük át más nyelvekből.

3.2. A *média*-előtag perspektívájából a valóság jóval gazdagabbnak, sokrétűbbnek és bonyolultabbnak tűnik. Ezek az összetételek teszik ki az anyag döntő többségét (95%). E ragtalan-jeltelen kapcsolatok egyharmadának tagjai között nyilvánvalóan felismerhető valamiféle egyértelmű viszony. A többségnél azonban a jelöletlenség bizonytalanná és lazábbá teszi a szó szerkezeti kapcsolat jellegét, következőképpen szintaktikailag nehezen elemezhetőek.

3.2.1. Két fogalom összekapcsolásakor a legalapvetőbb szintaktikai viszony a birtokos jelzős: valami valamihez tartozik, valami valamié. Ez a szerkezet tisztán 27 esetben fordult elő. A *média* és a vele kapcsolatban álló személyek, tisztségek, intézmények, jelenségek és elvont fogalmak kapcsolódnak össze közvetlenül: *médiaelnök*, *médiafőtanács*, *médiaszabadság*, *médiaháború*, *médiabefolyás* stb.

3.2.2 Az előbbihez hasonló jelöletlen szókapcsolat - *média* + főnév - egyértelműen határozós összetételt is eredményezhet. Ha formális jegyek nem is irányítanak, nem zárhatjuk ki az utótag jelentéséhez tapadó határozói értelmet. Amikor a „(püspök gyakori) *médiaszerepléséről*” olvasunk, pontosan tudjuk, hogy a püspök gyakran szerepel a *médiában*, és a „(miniszter) *médiabarátait*” is ugyanott kell keresnünk. E két példa levezetésében találunk azért némi eltérést. Az elsőben az igei eredetű

szintagma kibontásakor a melléknévi igenév mellé főnévképzési mozzanatra is szükség van:

(a) médiában (valaki) szerepel

(valakinek a) médiában való szereplése → *médiaszereplés*

Míg a másodikban csak az összekötő szót kell megalkotni:

(a) médiában (valakinek) barátai vannak

(valakinek a) médiában lévő barátai → *médiabarátai*

A határozórag és az igenév elhagyásával ilyen szókihagyó összetételek jönnek létre: *médiahősködés, médiapozíció, médiasztár, médiaprofesszor, médiaértelmiség* stb.

3.2.2.1. E csoporton belül elkülöníthetünk egy alcsoportot, amelynek jelentése a személyes döntésre épül. Egy párt *médiapolitikusa* tapasztalataink szerint nem „a médiában szereplő politikus”, hanem „a médiához értő/médiával foglalkozó politikus”. Ugyanígy nem birtokos jelzős szerkezet a *médianyilatkozat*, sem a *médiatőke*, hanem „a médiában elhangzott nyilatkozat” és a „médiába befektetett tőke”.

3.2.3. A fenti két szerkezeti viszony nem válik azonban szét mindig ilyen világosan. Egy elvont dolog vagy egy személy lehet a médiáé (birtokos jelző) és ugyanakkor történhet vagy létezhet a médiában (határozó). A *médiamesterkedést* felbonthatom:

egyrészt: (a) médiának mesterkedései vannak

(a) média mesterkedései → *médiamesterkedés*

másrészt: (a) médiában mesterkedések folynak

(a) médiában folyó mesterkedések → *médiamesterkedés*

Látható: a birtokos jelzős felbontásban közvetlen alárendelésről van szó, a határozóban a már fentebb látott szókihagyós összetétellel van dolgunk. Ilyen kettős viszonyt találunk a *médiaszemélyiség, médiaértelmiség, médiaháború, médiaközlegény* stb. szavakban. Ez a csoport a példaanyag kb. 27 %-át teszi ki.

3.2.4. Különálló csoportot alkot az előbbi birtokos jelzős-határozós szerkezetű értelmezhetőség azzal az eltéréssel, hogy a határozós viszonyt valamilyen névutóval tudjuk felbontani.

3.2.4.1. Az *által* névutó közbeiktatásával értelmezhető a *médiahatalom, médiatotalitarizmus*-féle összetétel:

(a) média hatalmat gyakorol

(a) média által gyakorolt hatalom → *médiahatalom*

Két jellegzetesség határozza meg e típuson belül az első csoportot. Az egyik az, hogy a birtokos jelzős szerkezet kétértelmű jelentést ad. A *médiatámadás, médiafogadtatás, médiasztárolás*-félékben semmi sem jelzi a genetivus subiectivust (azaz : a média támad, fogad, sztárol). A másik meghatározó az,

hogy a pontos megértést, a körülmények ismeretére alapozva, a határozós elemzési lehetőség adja meg. Ebben a levezetésben a fenti névutó képzésével alakítjuk ki a névutó-mellékneves szintagmát:

(a) média támad (valamiť)

(a) média általi támadás → *médiatámadás*

3.2.4.2. Egy másik csoportban a névutószerű valamire *vonatkozó*-val pontosíthatjuk a nem mindig egyértelmű birtokos jelzős kapcsolatot: *médiapéldatár, médiajog* stb.

3.2.4.2.1. Több esetben ugyanezt a viszonylatot értelmezhetjük a valaminek *ügyében hozott/folyó* közbeiktatásával: *médiaegyezség, médiatalálkozás, médiaösszejövetel*.

3.2.4.2.2. Külön csoportot képeznek azok az összetételek, ahol a fentebbi névutószerű kiegészítőket használhatjuk, de a másik értelmezhetőségi lehetőség főnévi jelzős szókapcsolat: *médiavállalkozás, médiapaktum, médiaterv(ek)*.

3.2.5. Az utolsó nagy csoportba a ritkán előforduló vagy különleges eseteket soroltam.

3.2.5.1. A *médiafigyelő, médiamegszálló-félék*: a tárgyias igéből képzett folyamatos melléknévi igenevek utótagként mindig tárgyias összetélt eredményeznek, - egyik lehetőségként. A másik a birtokos jelzős szerkezet.

3.2.5.2. Érdekes szóösszetélti mód a szóvegyítés (kontamináció). A HVG különösen kedveli ezt a szellemes és sűrítő technikát: *médiialektus, médiokrácia* (média + demokrácia), *médiakrácia* (média + technokrácia),

4. Milyen sajátosságokat olvashatunk ki az új keletű jelöletlen összetételekből? Megállapíthatjuk, hogy a *média* előtagú szókapcsolatokban az utótag mindenütt főnév vagy főnévként is használt folyamatos melléknévi igenév. A cselekvés képzetét legfeljebb a deverbális főnevek idézik fel. Így az összetett szó egésze is főnév. Az új szóalak általánosabb jelentést hordoz, mint az alkotóelemek önmagukban. Akkor válik érzékelhetővé ez az eltérés, amikor az egyszerű, kiegészítés nélküli szétválásra képes birtokos jelzős összetételek kétféle alakját hasonlítjuk össze. A *médiamesterkedés* általánosítás, a „média mesterkedése” egy konkrét tény megnevezése. Az esetek nagy többségében ez az a többlet, amit a részek együtteséhez ez a szóalkotási mód hozzá tud tenni. A *médiabefektetés, médiapiac, médiapozíció*-féle összetételek fogalmai úgy jelennek meg részleteikben tudatunkban, hogy érezzük szoros összetartozásukat.

A részek összegénél többlet adnak a metaforikus jelentésű összetételek. A *médiaharcos, médiakatoná, médiaközlegény, médiahentes, médiaszéljárás, médiaszélárnyék* -félék szemléletesek és tömörek. Ezeket tekinthetjük a

legjobban sikerülteknek. A *médiapártpatvarba* szellemes szójáték sűrít széles tartalmat. Sok esetben azonban zsúfoltak a többszörös szóösszetételek: *média hatalom-elemzés*, *médiaholding-tulajdonos*, *médiatörvény-konzensus*. A *média-kettőslátást* viszont a kontextus nélkül nem értjük pontosan. A jeltelen-ragtalan szókapcsolásból adódó többféle értelmezhetőség igényli a döntést adó háttér ismeretét.

Mit felelhetünk tehát „négy-öt évtized” elteltével LOVÁNYI Gyula aggódó kérdésére? Az ötven évvel ezelőtti tendencia nem állt meg, ma már szinte beteges méretet ölt. Az újonnan alkotott szavaknak előélete nincs, egyik pillanatról a másikra jönnek létre. Nem új fogalmak megjelenése, nem társadalmi szükség, nem a természetes nyelvi fejlődés hozza őket létre. Egyedi, egyszeri alkotások⁸, a többnyire mesterségesen felajzott egyéni szóalkotási fantázia leleményei. Nagyon termékeny jelenségről van szó, mégsem tekinthetjük ezt a folyamatot igazi szókincsbővülésnek. E szavak többségének utóélete igen rövid, jól körülhatárolható feltételekhez kötődik. Vannak olyanok, amelyeket egyszeri megjelenésre szánnak, ezek egy bizonyos személy pillanatnyi kifejezési szükségletét fedezik már-már a költői nyelv igényességével: *médiakórus*, *médiacézár* (Berlusconi), *médiacsászár* (Rupert Murdoch), *médiamogul* (Leo Kirch). Másokat az aktualitás tart életben több-kevesebb ideig. A *médiaháború* csak addig mond valamit, amíg a nézeteltérések, viták meg nem oldódnak a *médiavilágban*, utána csak a *médiabékét* fogjuk érteni. A nyelvközösségben szociális érvényűvé, szókincsünk szerves részévé csak az a néhány összetétel válik, amely viszonylag állandó valóságelemre utal (*médiaelnök*, *médiatörvény*). Bármilyen parttalan is ez a szóalkotási mánia, ritkán lépi át a sajtónyelv kereteit. A beszélt nyelvben szinte egyáltalán nem találkozunk ezekkel az új szavakkal, de még a hangzó újságírói nyelvben (rádió, televízió) is elvéve. A sűrítésnek a leírt szövegben van stílusértéke, szóban a megértés kárára lehet. Rövid távon ezt a tapasztalatot vonhatjuk le.

Az újságnyelvnek ez a szóalkotási technikája szinte korlátlan asszociációs lehetőséget ad: minden mindennel összekapcsolódhat. A kiindulópontot a napi események, szenzációk szolgáltatják. Amint ezek a nagy nyilvánosság elé kerülnek, megnevezésük révén kiemelkednek a hírek szűrkeségéből, (vagyis: ügyekké fűjják fel őket), szervezőerővé válnak: vonzzák maguk mellé a körükbe tartozó fogalmakat. Bármilyen szó elnyerheti ezt a mágikus erőt: lehet idegen szó (ma ez egyáltalán nem hátrány, sőt inkább előny), összetett szó vagy mozaikszó. Néhány évvel ezelőtt az olajhamisítással kezdődött az *olaj-* előtagú sorozat (-ezredes, -szőkítés, -maffia stb); az országos érdeklődés előterébe került a *tb-* (-járulék, -fizetés, -elmaradás, -mentesség stb); vagy napjainknak egy egészen különös szüleménye: a *pitbull-ézés/-tulajdonos/-*

gazda/-tartás. Ezeknek a szavaknak a születése és élettartama egy adott pillanathoz van kötve.

Századunkban az iparszerű újságelőállítás megnövelte és felgyorsította a napi történéseket tükröző szövegek „gyártását”. Ez a „gyártási technológia” nem hagy időt a körülményesebb - bár nyelvészi szempontból szebbnek tartott - szóalkotási módoknak: a nyelvjárási, régi nyelvi elemek új tartalommal való megtöltésének vagy a „szófaragásnak”. A tömorfémák sima összekapcsolása ehhez képest színtelenedést jelent, de satnyulást, meddővé válást nem. Az összetételek ragjainak és jeleinek lefaragása egyszerűsíti és gyorsítja a szóalkotás folyamatát. Bár ez az új módszer nem idegen nyelvünk szellemétől⁹, mégis olyan tendencia, mely méreteinél fogva az ősi szóalkotási módot háttérbe szorítja, végső soron kiöli. Hosszú távon tehát nyelvünk arculata változik: nem elkarsztosodik, hanem egy-egy ponton idegen nyelvi mintákhoz igazodik. Ehhez a fejlődéshez a parancsoló szükségességet a (sajtó)média diktálja, amely ma már nemcsak politikai befolyásolója, hanem a nyelv alakítója is.

1. LOVÁNYI Gyula: A szócsinálás, MNY (1953) 49:205
2. SZATHMÁRI István: Nyelvünk alakulása az utóbbi három évtizedben, MNY (1975) 71:275
3. SZATHMÁRI István: Néhány újabb jelenség mai sajtónyelvünkben, Édes Anyanyelvünk (1993) XV/3:4
4. GYŐRI György: Magyar és angol szójátékok a hazai ifjúsági sajtóban, MNY (1988) 112:33
5. KÁLMÁN Béla: Fordítók figyelmébe, 98. o. in: Új anyanyelvi kaleidoszkóp, Szerkesztette: Felde Györgyi, Grétsy László, Gondolat, 1980.
6. KÁROLY Sándor: A szóösszetételek és velük kapcsolatos lexikológiai egységek, 78-91.o., in: A mai magyar nyelv, Összeállította : Keszler Borbála), Nemzeti Tankönyvkiadó, 1993.
7. GÓSY Mária: A szintaktikailag pontosan nem elemezhető alárendelt összetett szavak rendszere, MNY (1975) 71:55
8. KEMÉNY Gábor: Milyen címen? Címzavakban a sajtónyelvi címadásról, 106.o., in: Szaknyelvi divatok, Gondolat, 1989.
9. B. LŐRINCZY Éva: Szintaktikailag nem elemezhető összetett szavainkról, MNY (1960) 56:69